

АКАДЕМІЯ МУНІЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

АКАДЕМІЇ МУНІЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 2

До десятої річниці заснування кафедри
муніципального права Академії муніципального управління

Наукове фахове видання України з юридичних наук.

Засновник: Академія муніципального управління.

Реєстраційне свідоцтво серії КВ №8848 від 9 червня 2004 року.

*Схвалено Вченою радою Академії муніципального управління
Протокол №6 від 14 червня 2012 р.*

Редакційна колегія:

Голова редакційної колегії – В.В. Луць, д.ю.н., професор, академік АПРН України.

Заступник головного редактора – О.П. Литвин, к.ю.н., професор.

Відповідальний редактор – Х.В.Приходько, к.ю.н., доцент.

Члени редакційної колегії:

М.О.Баймуратов – д.ю.н., професор;

Ю.М.Бисага – д.ю.н., професор;

О.В.Дзера – д.ю.н., професор;

В.М.Кампо – к.ю.н., професор;

Л.М.Кононенко – к.ю.н., професор;

О.В. Копан – д.ю.н., старший науковий співробітник;

О.М. Лошихін – д.ю.н., доцент;

О.В.Лошихін – д.ю.н., доцент;

О.В.Марцеляк – д.ю.н., професор;

Р.А. Майданник - д.ю.н., професор;

В.І.Осадчий - д.ю.н., професор;

О.Ф.Фрицький - д.ю.н., професор;

Ю.О. Фрицький - д.ю.н., професор;

Рецензенти: Р.А.Калюжний - д.ю.н., професор; Р.Б. Шишка - д.ю.н., професор.

Збірник містить наукові статті присвячені актуальним проблемам держави і права. У статтях досліджуються історичні, теоретичні, методологічні, правові та прикладні аспекти державно-правових явищ.

Періодичне видання розраховано на науковців, аспірантів, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Адреса редколегії: 01042, м. Київ, вул. І. Кудрі, 33, к. 214, к. 316.

Контактні телефони: + 38 (044) 529-00-23 (внутр. 1157, 1206),

+ 38 (044) 529-05-16 (факс).

Академія муніципального

Управління. 2011

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Добренька Н.В.</i> Загально-соціальне та юридичне розуміння поняття «доцільність».....	197
<i>Жуков Є.В.</i> Онтологічний та аксіологічний зміст держави в умовах інформатизації.....	202
<i>Котенко Т. В.</i> Магдебурзьке право та його значення у становленні правової системи України.....	207
<i>Онищук І.І</i> Лінгвістична структура тексту нормативно-правового акта як засіб техніки юридичного письма.....	213
<i>Пилипенко О. Є.</i> З історії правового регулювання підприємницької діяльності в Росії та Україні у XVIII - XIX ст.....	221
<i>Руднева О.М.</i> Інтерсуб'єктивний фактор у сучасному праворозумінні.	227

УДК34.35

**Пилипенко О.Є.
Пилипенко А.Е.
Pylypenko A. ,**

д.і.н., професор кафедри політології
Академії муніципального управління

**З історії правового регулювання підприємницької діяльності в
Росії та Україні у XVIII - XIX ст.**

**Из истории правового регулирования предпринимательской
деятельности в России и Украине в XVIII - XIX вв.**

**From the history of the legal regulation of business in Russia and
Ukraine in XVIII - XIX centuries.**

У науковій статті на основі аналізу нормативно-правових актів Російської імперії аналізується правове забезпечення підприємницької діяльності в Україні у XVIII-XIX ст. Особливу увагу приділено висвітленню правового стану купецької верстви населення і регулюванню торговельно-економічних операцій.

В научной статье, на основании анализа нормативно-правовых актов Российской империи анализируется правовое регулирование предпринимательской деятельности в России и Украине в XVIII-XIX ст.

The scientific article has devoted to the law defend of foreigners economic activity on Ukraine in the second part of XVIII - in the beginning XIX centuries. The author gives analyses a multiplex directions and orders of abroad business activity and trade of

Ukrainian foreigners in conditions of Russian empire. Special attentive took part in low defend of merchants and trade-economics operations.

Ключові слова: реформи, розпорядження, укази Сенату, торговий збір, стани.

Ключевые слова: реформы, распоряжения, указы Сената, торговый сбор, состояния.

Keywords: reform, orders and decrees of the Senate, commercial collection, states.

Науковий вісник Академії муніципального управління, серія «Право»

Вип. 2

2012

Научный вестник Академии муниципального управления, серия "Право"

вып. 2

2012

Scientific announcer of Academy of municipal management, series "Right"

Вип. 2

2012

Постановка проблеми. Позитивний досвід розвинених країн світу свідчить про важливість інноваційного розвитку суспільства. Уряди багатьох країн створюють сприятливе правове поле для ефективного розвитку економічних процесів. Є певні зрушення в даній сфері і в Україні. На сьогоднішній день наше суспільство після тривалих потрясінь та експериментів повертається до свого природного демократичного процесу розвитку. В цих умовах життєво необхідним є дослідження історичного досвіду розвитку правової системи в Росії та Україні.

Ступінь наукової розробки теми. Інтерес до вивчення правового регулювання розпочався ще на початку XX ст., в умовах розвитку капіталістичних відносин і підприємництва. Серед перших спроб дослідити правові умови підприємницької діяльності можна назвати праці юристів Г.Ф. Шершеневича, В.Е. Максимова, М.М. Цитовича та інших.

На сучасному етапі розвитку правової науки спроби дослідити історію розвитку у даному напрямку дослідження здійснювали наступні автори: О.І. Гуржій, Л.Е. Шепелев, В.В. Крутіков, О.М. Донік та інші.

Слід зазначити, що дотепер розглядувана проблема не вивчена досконало. Підприємницька діяльність в Україні за умов тоталітаризму була тривалий час заборонена, а відповідно заборонені і дослідження історії її розвитку. Тому метою даної статті є дослідження на основі документальних джерел та праць інших вчених основних етапів розвитку законодавства Російської імперії про торговельно-економічну діяльність в українських губерніях.

Виклад основного матеріалу. В гетьманській Україні, яка увійшла до складу Російської імперії, юридичне оформлення гільдійського купецтва як окремого стану відбулося наприкінці XVIII ст. В основу юридичного оформлення був покладений не спадковий, а майновий принцип. Згідно з маніфестом від 17 березня 1775 р. та сенатським указом від 25 травня того ж року, були чітко зафіксовані розміри купецьких капіталів, необхідних для зарахування до кожної з трьох гільдій. Подушний податок був замінений внеском до скарбниці платні в розмірі 1% з

оголошеного капіталу [1, с. 36]. Належність до тієї чи іншої гільдії визначала й масштаб торгово-промислової діяльності купців. Особи, які отримували незначний прибуток не зараховувались до купців, а вважались міщанами. «Жалувана грамота містам» від 21 квітня 1785 р., яка закріпила правовий статус населення міст розподілила усе міське населення на шість категорій, серед яких купці були віднесені до відповідних гільдій. Майновий ценз було визначено: для першої гільдії в межах 10-50 тис. руб., другої – 5-10 тис., третьої- 1-5 тис. руб. [2].

Представники першої гільдії отримали право вести оптову і роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, другої – тільки внутрішню оптову та роздрібну торгівлю. Цим підприємцям дозволено було володіти фабриками, заводами та морськими суднами. На долю ж купців третьої гільдії залишалося здійснення оптової та роздрібною торгівлі в певному місті чи повіті, право мати промислові заклади ремісницького типу, невеликі річкові судна, трактири, постійні двори. Жалувана грамота уточнила й розширила станові права представників цього стану. Так, купці перших двох гільдій звільнялися від тілесних покарань, призову до війська та інших повинностей.

Реалізація реформ 1775 і 1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецтва, яке здобуло гарантоване законом право на власність і особисту свободу, самоврядування, низку привілеїв. Унаслідок цих реформ купецтво стало найбільш економічно спроможною та привілейованою верствою населення після дворянства та духовного стану.

Із цього часу в Україні відбулася правова реорганізація, згідно загального російського законодавства. Так, у царському указі від 23 лютого 1786 р. відзначалося, що ті піддані, які обрали купецький стан, не можуть проживати в селах і повинні перебратися до міст [3]. Ідея посилення ролі купецтва в становій ієрархії була відбита в маніфесті від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів до розповсюдження й посилення торговельних підприємств», який значно посилив привілеї купецтва, чисельність якого постійно зростала [4].

Значно зріс розмір капіталів для двох гільдій, що вказувало на прагнення влади відокремити заможних городян і об'єднати їх у гільдійське купецтво. Так, 1775 по 1807 рр. Мінімальний розмір капіталу купця 2-ї гільдії збільшився з 1 тис. руб. до 20 тис, а 1-ї - з 10 тис. руб. до 50 тис. [5]. Розмір оголошеного капіталу, яким володів комерсант, став основною ознакою належності до купецького стану. Утім, він був недостатньо стійким, адже в разі банкрутства купець змушений був переходити до нижчих станів. Положення маніфесту 1807 р. були розвинуті в «Додатковій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р., яка зменшила повинності, що покладалися на купецтво [6].

Представникам третьої в галузі фабрично-заводської промисловості дозволялося засновувати підприємства легкої промисловості. Було підтверджено, що купці першої гільдії, які вели тільки оптову або закордонну торгівлю, називалися «першостатейними» або «негоціантами». Тим, хто не менше 12 років перебував у цій гільдії, дозволялося отримувати «комерції радника» чи «мануфактур-радника»[7].

Російський уряд намагався чітко визначити межі дозволеного в підприємстві. Право відкривати й утримувати мануфактури, фабрики та заводи закон надавав

лише російським підданам, записаним у купецькі гільдії. У результаті законодавчої діяльності уряду у дореформений період в українських містах оформився міський прошарок - купецтво. До середини XIX ст. чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка верству від відділила одну верству від іншої - це, перш за все, статки й підприємницька діяльність.

До реформ 1860 - 1870 рр. процес формування буржуазії мав половинчастий, непослідовний характер, що виявилось в збереженні станового принципу в законодавчій практиці. Закони, видані після 1861 р., попри їхню недосконалість, усе ж ґрунтувалися вже на безстановому ґрунтуванні торгівлі. Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві. Хоча пізніше Міністерство фінансів визнало, що закони 1863 і 1865 рр. мали залишки станового ладу. 8 січня 1863 р. було затверджено положення «Про збори за торгівлі та інші види промислів», а закон від 9 лютого 1865 р. зробив я [8, с.35]. Згідно з цими документами всі громадяни здобули можливість набувати купецькі права. Межа між купецтвом, міщанством і селянством зникала, що було закономірним процесом у буржуазному суспільстві.

Законами встановлено дві купецькі гільдії. До першої гільдії віднесено оптову торгівлю, а до другої - роздрібну. При цьому купці першої гільдії отримували значні переваги. Торгівельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися, натомість залишені свідоцтва третього розряду. Іноземці у праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими. Належність до купецького стану залежала тільки від розміру оголошеного капіталу. Купецькі діти записувалися у свідоцтво глави родини. При досягненні повноліття купецькі діти мали право відділитися, але при цьому повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім'я. Торгівельні свідоцтва поділялися на три розряди: оптові, роздрібні й дрібні [9, с 99].

5 червня 1884 р. з ініціативи міністра фінансів М.Х.Бунге було прийнято закон «Про більш рівномірне обкладення торгівлі й промисловості, згідно з яким була запроваджена нова система збирання податків. 1885 р. було запроваджено додатковий процентний і розкладочний збори. Перший з них у розмірі 3 % (з 1892 р. – 5% чистого прибутку) виплачували акціонерні товариства, кредитні установи й пайові товариства [10, с.99].

Після запровадження додаткового збору промисловці й торговці повинні були виплачувати не більше 4 % чистого доходу, тоді як землевласники платили платили від 4 до 5 %, а власники нерухомості – до 6,5 %. Невідповідність нових законів 1865 р. змусила уряд переглянути всю систему оподаткування, результатом чого стало «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р.. яке набуло чинності з 1 січня 1899 р. [11, с.100]. На відміну від попередніх зборів об'єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для заняття торгівлею не треба було бути купцем і право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного торговельного підприємства, незалежно від кількості у їх власника. Державний податок поділявся на основний і додатковий. У групі торговельних закладів - торгівля, скупка, кредит, які у свою чергу поділялися на 5 розрядів за розмірами обігу й прибутку.

У зв'язку з реорганізацією оподаткування змінився й соціально-правовий статус купецтва. З кінця XIX ст. припиняється прямий зв'язок між купівлею

свідомості для підприємницької діяльності й отримання купецьких документів. Гільдійський збір перетворився на збір за незалежність до купецької верстви, на вступ до якого не вимагалось згоди купецького товариства [12, с.101].

Відбувалися якісні зміни у купецькій верстві: її залишило багато підприємців. У «купецтві» залишалися ті, хто традиційно, на протязі кількох поколінь, носив купецьке звання, або ті (наприклад, національні меншини), хто завдяки приписці до торговельного стану мав певні привілеї і захист від адміністративно-поліцейських утисків. Наприклад, купці користувалися паспортною пільгою, яка позбавляла їх від необхідності прописки, обов'язкової для верств селян і міщан.

Купцям-євреям дозволялося проживати поза смугою осідлості. Крім того, деякі види професійної діяльності законодавчо співвідносилися з певним станом. Так, посаду біржових маклерів мали обіймати тільки особи купецького й міщанського станів. Купці почали отримувати спадкове дворянське звання. Першим в Україні у пореформений період серед купців спадкове дворянське звання отримав у березні 1870 р. – глухівський першої гільдії купець, спадковий почесний громадянин А.Я.Терещенко [13, с.25].

У доповідній записці міністра державних маєтностей на ім'я міністра юстиції з цього приводу зазначалося наступне: «Київський, подільський і волинський губернатор від 16 лютого повідомив мені, що купецький Артемій Терещенко одним із перших вирішив спрямувати свої значні капітали на придбання в Південно-західному краї земельної власності. Він купив за готівку без сприяння уряду кілька великих маєтків, у тому числі в Київській і Волинській губерніях до 17 тис. десятин і Подільській до 10 тис. десятин (де побудував 2 цукрових заводи - авт.) [14, с. 104]. Генерал – ад'ютант князь Дондуков-Корсаков вирішив надати Терещенку та його дітям почесне спадкове дворянство, окрім того, що був спадковим почесним громадянином.

Ще один відомий український купець-цукрозаводчик П.І. Харитоненко отримав таке звання у 1899 р. У доповідній записці міністра фінансів С.Ю. Вітте на ім'я імператора Миколи II від 2 квітня зазначалися заслуги цього підприємця перед суспільством, що на його думку, було підставою для пожалування дворянської гідності [15, с.41]. З числа осіб, які відзначалися на поприщі вітчизняної промисловості, звертає на себе увагу спадковий почесний громадянин, комерцій-радіник Павло Харитоненко. Володіючи 46842 десятин землі на Півдні Росії, 7 цукровими і 1 рафінадним заводами, Харитоненко забезпечив стан цих заводів на високому рівні як у технічному плані, так і в плані становища кількох тисяч робітників, які незалежно від гарного заробітку, користуються приміщенням, що відповідають вимогам гігієни і для котрих влаштовано гарні лікарні та школи [16, с.88]. Завдяки раціональному веденню сільського господарства, Харитоненко є зразком для землевласників і цією якістю приносив чималу користь вітчизняному землеробству.

Після переходу Росії до капіталістичних економічних відносин виникли можливості для використання іноземних трудових ресурсів в українській промисловості. Їх статус та правове становище в різні часи не був однаковим. До кінця XIX ст. уряд кожний законодавчий акт завершував передосторогою: «Русское правительство оставляет за собой право во всякое время по усмотрению взять назад

выдаваемое обществу разрешение на производство операций в России и потребовать прекращения оных без всякого разъяснения причин». Ця дискримінаційна щодо іноземців стаття зникла із законодавства напр. ХІХ ст. під впливом веління часу. По-перше, російський уряд напр. ХІХ ст. почав проводити енергійну політику по залученню іноземного капіталу, а ця стаття відштовхувала іноземних інвесторів. По-друге, на початку ХХ ст. Росія уклала ряд конвенцій і угод про судовий захист акціонерних товариств з розвиненими країнами. «Умови діяльності» іноземних компаній явно застаріли і вступали в суперечку з міжнародним законодавством [17, с.41].

Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві. Підняття престижу купців через нагородження різними званнями, чинами й орденами та розширення їхніх прав мало своїм завданням створення законодавчих перепон для запобігання поповнення дворянства за рахунок купецтва, що виявилось у запровадженні звання почесного громадянства.

Висновки. Таким чином, наприкінці ХVІІІ ст. в Україні був законодавчо оформлений купецький стан, представники якого залежно від майнового цензу належали до однієї з трьох гільдій, купецьке звання не було довічним і не передавалось у спадщину. Розширення прав і привілеїв купецтва протягом ХІХ ст. було пов'язано з його економічним значенням в країні.

Законодавство 1860-1870-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, купецтво активно залучається до промислової діяльності. Для отримання купецького стану підприємці повинні були сплачувати додатковий гільдійський збір. До переходу в постійне купецтво прагнули, у першу чергу, представники «податних» станів, які таким чином намагалися підвищити свій соціальний статус. Із виданням 1898 р. поняття «купець» і «підприємець» перестали бути ідентичними. Після 1898 р. розпочався процес «кристалізації» й перетворення купецтва на нову соціальну структуру. Внесок купців у розвиток економіки, громадського життя, добробуту й культу тогочасної України був досить вагомим.

Таким чином, після реформи 1861 р. російський уряд під впливом необхідності розвитку власної промисловості та пошуку коштів для індустріалізації змушений був йти на певні поступки підприємцям і через політику протекціонізму захищати власний ринок.

Використані джерела:

1. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) // УІЖ. - 2006. - №3. – С.16-39; Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К.: Інститут історії України, 2004. – 80 с.
2. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ РИ). – Собр. 1-е.- Т.29 – №22418.
3. ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. Т.38. - №39118.
4. ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. Т.39. -№30115.
5. Свод законов Российской империи. - СПб., 1899. - Т.9: Законы о состояниях. –

Ст.532.

6. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: Проблема торгово-промышленной политики. - Л., 1981.
7. Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. - Дніпропетровськ, 1992.
8. ПСЗ РИ. - Собр.2-е. -Т.37. - №37950.
9. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в під російській Україні наприкінці XVII-XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.VIII. – К., 2004. – С. 98. – 104.
10. Так само.
11. Так само.
12. Так само.
13. Донік О. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.
14. Мудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми, 2003.
15. Казанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип..2. – К., 2001.
16. Донік О. Вказана праця.
17. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки. Под. ред.. Бовыкина В.И.-М.: РОССПЭН, 1997. – 321 с.
18. Шершеневич Г.Ф. Торговое право. – СПб., 1914; Максимов В.Я. Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели и др.. Порядок их учреждения и деятельности с разъяснениями Правительствующего Сената. – М., 1911.
19. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // УІЖ. – 2006. - №3. – С.16-39; Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К.: Інститут історії України, 2004. – 80 с.; Шепеляв Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: Проблема торгово-промышленной политики. – Л.: Наука, 1981; Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992; Казанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 рр.) // Проблеми історії XIX – початку XX ст.: Вип..2. – К., 2001.

Рецензент: д.ю.н., професор Фрицький Ю.О.

Факультет Енергетики і енергоменеджменту
Кафедра Політології, соціології і права